O‘ZBEK MULOQOT XULQIDA KECHIRIMLILIKNING IJTIMOIY MAQOM VA MUNOSABAT MASOFASIGA KO‘RA VOQELANISHI

Sh.S.Mo‘minov[1]

1. Farg‘ona davlat universiteti, tilshunoslik kafedrasi dotsenti.

Mas'ul muallif: Mo‘minov Sherozbek Siddiqjonovich, Farg‘ona davlat universiteti, tilshunoslik kafedrasi dotsenti.

e-mail: sherozbek.mominov@bk.ru

Received: 26 Oktabr 2026
Accepted: 31 Oktabr 2026
Published: 05 Noyabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Mo‘minov, S. S. O‘ZBEK MULOQOT XULQIDA KECHIRIMLILIKNING IJTIMOIY MAQOM VA MUNOSABAT MASOFASIGA KO‘RA VOQELANISHI / S. S. Mo‘minov // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 11, № 1. — B. 60–64.

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek muloqot xulqida kechirimlilikning ijtimoiy maqom va munosabat masofasiga ko‘ra voqelanish xususiyatlari lingvopragmatik, sotsiolingvistik hamda lingvomadaniy yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Kechirim so‘rash va kechirim bildirish nutqiy aktlarining kommunikativ vazifalari, ularning suhbatdoshlarning ijtimoiy mavqeyi, yoshi, kasbiy maqomi, o‘zaro yaqinlik darajasi va muloqot vaziyatiga bog‘liq holda namoyon bo‘lish mexanizmlari yoritiladi. Tadqiqotda o‘zbek tilidagi «kechirasiz», «uzr», «uzr so‘rayman», «aybga buyurmaysiz», «ma’zur tutasiz», «xafa bo‘lmang» kabi birliklarning pragmatik imkoniyatlari hamda ularning rasmiy va norasmiy muloqotdagi qo‘llanish xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, kechirimlilikning milliy mentalitet, hurmat, andisha, hayo, kattalarga ehtirom va ijtimoiy hamjihatlik kabi qadriyatlar bilan o‘zaro aloqadorligi asoslanadi. Tahlil natijasida kechirim nutqiy aktining shakllanishida ijtimoiy maqom va kommunikativ masofa muhim pragmatik omillar ekanligi ko‘rsatiladi. Maqolada keltirilgan dialoglar lingvopragmatik tahlil uchun tuzilgan namunalar bo‘lib, empirik so‘rov natijalari sifatida talqin qilinmaydi.

Kalit so'zlar: kechirimlilik, muloqot xulqi, nutqiy akt, ijtimoiy maqom, munosabat masofasi, lingvopragmatika, sotsiolingvistika, nutq odobi, kommunikativ strategiya, milliy mentalitet, hurmat kategoriyasi.

РЕАЛИЗАЦИЯ ПРОЩЕНИЯ В УЗБЕКСКОМ КОММУНИКАТИВНОМ ПОВЕДЕНИИ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ СОЦИАЛЬНОГО СТАТУСА И ДИСТАНЦИИ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация. В данной статье анализируются особенности проявления категории прощения в узбекском коммуникативном поведении в зависимости от социального статуса и межличностной дистанции на основе лингвопрагматического, социолингвистического и лингвокультурологического подходов. Рассматриваются коммуникативные функции речевых актов извинения и прощения, а также механизмы их реализации в зависимости от социального положения, возраста, профессионального статуса собеседников, степени их межличностной близости и коммуникативной ситуации. В исследовании изучаются прагматические возможности таких выражений узбекского языка, как «kechirasiz» (извините), «uzr» (простите), «uzr so‘rayman» (прошу прощения), «aybga buyurmaysiz» (не взыщите), «ma’zur tutasiz» (прошу извинить), «xafa bo‘lmang» (не обижайтесь), а также особенности их употребления в официальном и неофициальном общении. Кроме того, обосновывается взаимосвязь категории прощения с такими ценностями, как национальный менталитет, уважение, тактичность, скромность, почтительное отношение к старшим и социальная гармония. В результате анализа установлено, что социальный статус и коммуникативная дистанция являются важными прагматическими факторами, определяющими особенности реализации речевого акта извинения. Диалоги, представленные в статье, являются специально составленными примерами для лингвопрагматического анализа и не рассматриваются как результаты эмпирического опроса.

Ключевые слова: прощение, коммуникативное поведение, речевой акт, социальный статус, межличностная дистанция, лингвопрагматика, социолингвистика, речевой этикет, коммуникативная стратегия, национальный менталитет, категория уважения.

THE MANIFESTATION OF FORGIVENESS IN UZBEK COMMUNICATIVE BEHAVIOR ACCORDING TO SOCIAL STATUS AND RELATIONAL DISTANCE

Abstract. This article examines the manifestation of apology and forgiveness in Uzbek communicative behavior depending on social status and interpersonal distance from linguistic-pragmatic, sociolinguistic, and linguocultural perspectives. It analyzes the communicative functions of apology speech acts and their dependence on participants' social positions, age, professional status, interpersonal closeness, and communicative context. Particular attention is paid to the pragmatic functions of Uzbek expressions such as “kechirasiz,” “uzr,” “uzr so‘rayman,” “aybga buyurmaysiz,” “ma’zur tutasiz,” and “xafa

bo‘lmang.” The study explores the relationship between apologetic behavior and culturally significant concepts, including respect, modesty, consideration, and social harmony. The qualitative analysis suggests that social status and interpersonal distance are important factors shaping apology strategies in Uzbek communication. The dialogues used in the analysis are illustrative examples rather than collected empirical data.

Keywords: apology, communicative behavior, speech act, social status, interpersonal distance, linguistic pragmatics, sociolinguistics, politeness, communicative strategy, Uzbek culture.

Kirish. Til insoniyat jamiyatining asosiy kommunikativ vositasi bo‘lish bilan bir qatorda, xalqning tarixiy tajribasi, madaniy qadriyatlari, ijtimoiy munosabatlari va milliy tafakkurini aks ettiruvchi murakkab ijtimoiy hodisadir. Har bir xalqning muloqot xulqida muayyan nutqiy me’yorlar, axloqiy tamoyillar va kommunikativ strategiyalar shakllangan bo‘lib, ular kishilar o‘rtasidagi munosabatlarning tartibga solinishida muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbek muloqot madaniyatida hurmat, samimiyat, andisha, kamtarlik, bag‘rikenglik va kechirimlilik kabi axloqiy-kommunikativ kategoriyalar alohida o‘rin tutadi.

Kechirimlilik insonlar o‘rtasida yuzaga keladigan ziddiyatlarni yumshatish, buzilgan ijtimoiy munosabatlarni tiklash hamda kommunikativ muvozanatni saqlashga xizmat qiluvchi muhim ijtimoiy-psixologik va lingvopragmatik hodisadir. U faqatgina shaxsning axloqiy fazilati sifatida emas, balki muayyan nutqiy vaziyatda amalga oshiriladigan kommunikativ harakat sifatida ham namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan kechirim so‘rash, uzr bildirish, aybni tan olish, afsuslanish va kechirimni qabul qilish kabi nutqiy harakatlar kechirimlilik kategoriyasining asosiy ifoda shakllari hisoblanadi.

O‘zbek tilida kechirimlilikning ifodalanishi ko‘p jihatdan suhbatdoshlarning ijtimoiy maqomi, yoshi, kasbiy mavqeyi, o‘zaro tanishlik darajasi va munosabat masofasiga bog‘liqdir. Jumladan, yoshlarning yoshi ulug‘larga murojaatida qo‘llanadigan kechirim formulalari tengdoshlar yoki yaqin do‘stlar o‘rtasidagi nutqiy birliklardan farqlanishi mumkin. Xuddi shuningdek, rahbar va xodim, ustoz va talaba, ota-ona va farzand, notanish shaxslar hamda yaqin qarindoshlar o‘rtasidagi muloqotda kechirimlilik turli darajadagi rasmiylik, samimiyat va ehtiyotkorlik bilan ifodalanadi.

Nutqiy aktlar nazariyasida kechirim so‘rash ekspressiv nutqiy aktlar tarkibida o‘rganiladi. J. Searle (1969; 1976) nutqiy aktlarning kommunikativ maqsadga ko‘ra farqlanishini asoslab bergan. P. Brown va S. Levinson (1987) tomonidan ishlab chiqilgan xushmuomalalik nazariyasida esa ijtimoiy masofa, hokimiyat munosabatlari va kommunikativ harakatning og‘irlik darajasi nutqiy strategiyalar tanlanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar sifatida talqin etiladi.

O‘zbek muloqot xulqida mazkur omillar milliy madaniyatga xos hurmat va andisha me’yorlari bilan uyg‘unlashadi. Natijada kechirim so‘rash jarayoni oddiy axborot almashinuvidan ko‘ra kengroq ijtimoiy mazmun kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi - o‘zbek muloqot xulqida kechirimlilikning ijtimoiy maqom va munosabat masofasiga ko‘ra voqelanishini lingvopragmatik jihatdan tahlil qilish, kechirim nutqiy aktlarining kommunikativ strategiyalarini aniqlash hamda ularning milliy-madaniy xususiyatlarini yoritishdan iborat.

Tadqiqot doirasida quyidagi vazifalar belgilandi:

Kechirimlilik tushunchasining lingvopragmatik va sotsiolingvistik mohiyatini aniqlash.

O‘zbek tilidagi kechirim ifodalovchi nutqiy birliklarni semantik-pragmatik jihatdan tavsiflash.

Ijtimoiy maqomning kechirim so‘rash strategiyalariga ta’sirini tahlil qilish.

Munosabat masofasiga ko‘ra kechirimlilikning rasmiy va norasmiy ko‘rinishlarini qiyoslash.

Kechirimlilikning o‘zbek milliy muloqot madaniyatidagi o‘rnini asoslash.

Tadqiqotning ilmiy ahamiyati kechirimlilikni shaxsiy axloqiy fazilat va nutqiy-kommunikativ hodisa sifatida o‘zaro bog‘liq holda ko‘rib chiqish, uning ijtimoiy maqom hamda munosabat masofasi bilan aloqadorligini tizimli tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot materiallari va metodlari. Mazkur tadqiqot sifat tahliliga asoslangan nazariy-lingvopragmatik tadqiqot sifatida tashkil etildi. Tadqiqotning nazariy asosini nutqiy aktlar nazariyasi, xushmuomalalik tamoyillari, sotsiolingvistika va lingvomadaniyatshunoslikka oid ilmiy qarashlar tashkil etadi.

Tadqiqot materiallari sifatida o‘zbek tilida kechirim so‘rash va kechirim bildirishga xizmat qiluvchi nutqiy formulalar, shuningdek, turli ijtimoiy vaziyatlarni modellashtiruvchi namunaviy dialoglardan foydalanildi.

Tahlil uchun quyidagi kommunikativ birliklar tanlandi: «kechirasiz», «kechiring», «uzr», «uzr so‘rayman», «ming bor uzr», «aybga buyurmaysiz», «ma’zur tutasiz», «xafa bo‘lmang», «ayb mendan o‘tdi», «meni kechiring».

Mazkur birliklar quyidagi mezonlar asosida tahlil qilindi:

Ijtimoiy maqom: suhbatdoshlarning yosh, kasbiy va ijtimoiy mavqeyi hamda ular o‘rtasidagi hokimiyat munosabatlari.

Munosabat masofasi: kommunikantlarning yaqinlik darajasi, tanishlik muddati va o‘zaro munosabat xususiyati.

Nutqiy vaziyat: rasmiy, yarim rasmiy va norasmiy kommunikativ muhit.

Pragmatik maqsad: aybni tan olish, afsus bildirish, munosabatni tiklash, ziddiyatni yumshatish yoki xushmuomalalikni ta’minlash.

Tadqiqot jarayonida tavsifiy, qiyosiy, kontekstual, pragmatik va sotsiolingvistik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tavsifiy metod yordamida kechirim ifodalovchi birliklarning semantik va funksional xususiyatlari yoritildi. Qiyosiy metod orqali turli ijtimoiy maqom va munosabat masofalaridagi kechirim formulalari solishtirildi. Kontekstual tahlil nutqiy birliklarning muayyan vaziyatdagi ma’nosini aniqlashga xizmat qildi. Pragmatik tahlil yordamida kechirim so‘rashning kommunikativ niyati va suhbatdoshga ko‘rsatadigan ta’siri o‘rganildi.

Tadqiqotda ijtimoiy maqom va munosabat masofasi mustaqil tahliliy omillar sifatida ajratildi. Ijtimoiy maqom kommunikantlarning mavqeyi va hokimiyat munosabatlarini anglatsa, munosabat masofasi ular o‘rtasidagi ijtimoiy-

psixologik yaqinlikni ifodalaydi. Ushbu ikki omil bir-biri bilan bog‘liq bo‘lsa-da, har doim bir xil yo‘nalishda namoyon bo‘lmaydi. Masalan, yuqori lavozimli shaxs bilan yaqin qarindoshlik munosabatida bo‘lish yoki teng maqomdagi ikki shaxsning o‘zaro notanishligi bunga misol bo‘la oladi.

Tadqiqotning metodologik cheklovi shundan iboratki, unda tabiiy nutq korpusi yoki respondentlar so‘rovi asosidagi statistik umumlashtirish amalga oshirilmagan. Shu sababli olingan natijalar kommunikativ modellarning sifat jihatidan talqinini ifodalaydi.

Tadqiqot natijalari. O‘zbek tilida kechirimlilik murakkab kommunikativ kategoriya bo‘lib, u bir necha o‘zaro bog‘liq nutqiy harakatlar orqali yuzaga chiqadi. Kechirim so‘rash, afsuslanish, aybni tan olish, o‘zini oqlash va kechirimni qabul qilish ushbu jarayonning asosiy tarkibiy qismlarini tashkil etadi.

Kechirim so‘rash nutqiy aktining asosiy maqsadi sodir etilgan yoki sodir etilishi mumkin bo‘lgan nojo‘ya harakat oqibatida yuzaga kelgan kommunikativ nomutanosiblikni bartaraf etishdan iborat. Bunda so‘zlovchi o‘z xatti-harakatining suhbatdoshga salbiy ta’sirini tan olishi, afsuslanishini bildirishi yoki munosabatni tiklashga intilishi mumkin.

O‘zbek muloqotida kechirimlilik quyidagi kommunikativ vazifalarni bajaradi:

Buzilgan ijtimoiy munosabatlarni tiklash.

Suhbatdoshning sha’ni va ijtimoiy mavqeyini e’tirof etish.

Kommunikativ ziddiyatlarning kuchayishini oldini olish.

Hurmat va xushmuomalalik me’yorlariga rioya qilish.

O‘zaro ishonch va hamjihatlikni mustahkamlash.

Masalan, «Kechirasiz, sizni kutdirib qo‘ydim» jumlasida so‘zlovchi kechikkanlik holatini tan oladi va suhbatdoshning vaqtiga nisbatan hurmatini namoyon etadi. «Aybga buyurmaysiz, vaqtida kela olmadim» ifodasida esa kechirim so‘rash bilan bir qatorda suhbatdoshdan vaziyatni tushunish va salbiy baholamaslik kutiladi.

Bu misollar kechirim nutqiy aktining nafaqat axloqiy, balki ijtimoiy munosabatlarni boshqaruvchi pragmatik vosita ekanligini ko‘rsatadi. Ijtimoiy maqom muloqot ishtirokchilarining jamiyatdagi o‘rni, yoshi, kasbiy mavqeyi, vakolati va ijtimoiy nufuzi bilan belgilanadi. Ushbu omil nutqiy vositalar tanlanishida muhim ahamiyatga ega.

O‘zbek muloqot madaniyatida yoshi katta shaxslar, ustozlar, rahbarlar va ijtimoiy jihatdan hurmatga sazovor insonlar bilan muloqotda kechirim ifodalari ko‘pincha ehtiyotkorlik va hurmat shakllari bilan uyg‘unlashadi.

Birinchi holat: quyi maqomdagi shaxsning yuqori maqomdagi shaxsdan kechirim so‘rashi.

Talaba va o‘qituvchi o‘rtasidagi quyidagi namunaviy dialogni ko‘rib chiqamiz:

Talaba: «Ustoz, kechirasiz, topshiriqni belgilangan vaqtda bajara olmadim. Iltimos, yana bir imkoniyat bersangiz».

O‘qituvchi: «Mayli, lekin keyingi safar muddatga rioya qiling».

Mazkur nutqiy vaziyatda «ustoz», «kechirasiz» va «iltimos» birliklari ijtimoiy maqomlar o‘rtasidagi farqni aks ettiradi. So‘zlovchi o‘zining quyi institutsional maqomini hisobga olgan holda hurmatga asoslangan kommunikativ strategiyani tanlaydi.

Ikkinchi holat: yuqori maqomdagi shaxsning quyi maqomdagi shaxsdan kechirim so‘rashi.

Rahbar: «Kechirasiz, sizga berilgan topshiriq bo‘yicha noto‘g‘ri ma’lumot yetkazibman. Bu mening xatoyim».

Xodim: «Hechqisi yo‘q, masalani aniqlashtirib olamiz».

Bu vaziyatda yuqori maqomdagi shaxsning kechirim so‘rashi kasbiy mas’uliyat, o‘zaro hurmat va hamkorlik tamoyillariga asoslanadi. Mazkur strategiya kommunikativ ishonchni mustahkamlash imkoniyatiga ega.

Uchinchi holat: teng maqomdagi shaxslar o‘rtasidagi kechirim.

Hamkasb: «Uzr, hujjatni vaqtida yuborishni unutibman».

Ikkinchi hamkasb: «Mayli, hozir yuborsangiz bo‘ladi».

Ushbu vaziyatda kechirim shakli nisbatan ixcham bo‘lib, nutqiy harakatda ortiqcha rasmiylik kuzatilmaydi. Biroq kommunikantlarning o‘zaro tanishlik darajasi va muassasadagi muloqot me’yorlari bu shaklning o‘zgarishiga sabab bo‘lishi mumkin.

1-jadval.

Ijtimoiy maqomga ko‘ra kechirimlilikning namunaviy pragmatik xususiyatlari

Ijtimoiy munosabat	Kechirim ifodasi	Pragmatik xususiyat
Talaba - ustoz	«Ustoz, kechirasiz»	Hurmat va ehtiyotkorlik
Xodim - rahbar	«Uzr so‘rayman»	Rasmiylik va mas’uliyat
Rahbar - xodim	«Bu mening xatoyim, kechirasiz»	Mas’uliyatni tan olish
Tengdosh - tengdosh	«Uzr», «Kechir»	Ixchamlik va samimiyat
Farzand - ota-ona	«Meni kechiring»	Hurmat va hissiy yaqinlik

Jadvaldan ko‘rinadiki, kechirim ifodalarining tanlanishi ijtimoiy maqom bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Biroq ushbu bog‘liqlik qat’iy qoida emas, balki kommunikativ vaziyat va madaniy me’yorlar ta’sirida shakllanadigan pragmatik tendensiya sifatida baholanishi lozim.

Munosabat masofasi kommunikantlar o‘rtasidagi ijtimoiy va psixologik yaqinlik darajasini bildiradi. Ularning o‘zaro tanishligi, qarindoshlik aloqalari, do‘stlik munosabatlari, birgalikdagi faoliyati va muloqot tajribasi mazkur masofani belgilovchi omillardir.

Munosabat masofasi kechirim so‘rashda qo‘llanadigan leksik birliklar, murojaat shakllari, izohlash darajasi va hissiy

ifoda vositalariga ta’sir ko‘rsatadi.

Yaqin munosabatdagi kommunikantlar o‘rtasidagi kechirim.

Yaqin do‘stlar, oila a’zolari va qarindoshlar o‘rtasida kechirim so‘rash ko‘pincha samimiy, hissiy va qisqa shaklda namoyon bo‘ladi.

Masalan:

«Kechir, bilmasdan xafa qilib qo‘ydim».

«Xafa bo‘lma, noto‘g‘ri gapirib yubordim».

Bu ifodalarda so‘zlovchi o‘z aybini tan olish bilan birga, suhbatdoshning hissiy holatiga ta’sir ko‘rsatishga intiladi. Ayniqsa, «xafa bo‘lma» birligi ayrim kontekstlarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri kechirim so‘rashdan ko‘ra munosabatni yumshatish va hissiy yaqinlikni saqlash vazifasini bajaradi.

O‘rtacha munosabat masofasidagi kechirim.

Hamkasblar, qo‘shnilar va tanishlar o‘rtasidagi muloqotda kechirim formulalari samimiyat va xushmuomalalikning muayyan muvozanatiga asoslanadi.

Masalan:

«Kechirasiz, sizga noqulaylik tug‘dirib qo‘ydim».

«Uzr, vaqtingizni olib qo‘ydim».

Bunday vaziyatlarda kommunikantlar bir-birini tanisa-da, ijtimoiy me’yorlarni saqlashga intiladi.

Uzoq munosabat masofasidagi kechirim.

Notanish shaxslar, xizmat ko‘rsatish sohasi vakillari yoki rasmiy tashkilot xodimlari bilan muloqotda kechirimlilik odatda xushmuomalalik va rasmiylik orqali ifodalanadi.

Masalan:

«Kechirasiz, sizni bezovta qilganim uchun uzr so‘rayman».

«Noqulaylik uchun uzr so‘raymiz».

Bu yerda kechirim formulalari ijtimoiy masofani hisobga olgan holda kommunikativ muvozanatni ta’minlashga xizmat qiladi.

2-jadval.

Munosabat masofasiga ko‘ra kechirimlilikning ifodalanishi

Munosabat masofasi	Nutqiy ifoda	Asosiy xususiyat
Yaqin	«Kechir», «Xafa bo‘lma»	Samimiylik, hissiylik
O‘rtacha	«Kechirasiz», «Uzr»	Xushmuomalalik
Uzoq	«Uzr so‘rayman», «Ma’zur tutasiz»	Rasmiylik, ehtiyotkorlik
Institutsional	«Noqulaylik uchun uzr so‘raymiz»	Kasbiy etiket

Mazkur tasnif kechirim nutqiy aktlarining munosabat masofasiga qarab turlicha shakllanishini ko‘rsatadi. Shuningdek, kommunikativ vaziyatning jiddiyligi kechirim shaklini tanlashda mustaqil omil bo‘lib xizmat qiladi. Masalan, yaqin do‘stlar o‘rtasidagi jiddiy xato ham batafsil va rasmiyroq kechirim so‘rashni talab qilishi mumkin. O‘zbek muloqot xulqida kechirimlilik faqat til birliklari orqali emas, balki noverbal vositalar yordamida ham ifodalanadi. Nutq ohangi, yuz ifodasi, tana holati, imo-ishora va suhbatdoshga nisbatan jismoniy masofani saqlash kabi omillar kechirimning kommunikativ ta’sirini kuchaytirishi mumkin.

Masalan, yoshi katta shaxsdan kechirim so‘rashda ovoz ohangining muloyimlashishi, yuz ifodasida afsuslanishning namoyon bo‘lishi yoki vazmin tana holatining saqlanishi hurmatni ifodalovchi vositalar sifatida talqin qilinishi mumkin.

Biroq noverbal belgilar barcha kommunikantlar uchun bir xil ma’noga ega emas. Ularning talqini muloqot vaziyati, hududiy madaniyat, shaxsiy odatlar va suhbatdoshlarning individual xususiyatlariga bog‘liq. Shuningdek, kechirimlilikning bilvosita ifodalanishi ham muhim ahamiyatga ega. Jumladan, «Boshqa takrorlanmaydi», «Keyingi safar albatta e’tiborli bo‘laman», «Bu xatoni tuzataman» kabi birliklar to‘g‘ridan-to‘g‘ri kechirim formulasini o‘z ichiga olmasa-da, muayyan kontekstda aybni tan olish va munosabatni tiklash strategiyasining tarkibiy qismi sifatida xizmat qiladi.

Ijtimoiy maqom va munosabat masofasi kechirimlilikning voqelanishida o‘zaro bog‘liq, ammo mazmunan farqli pragmatik omillardir. Ularning birgalikdagi ta’siri nutqiy strategiyalar tanlanishida muhim o‘rin tutadi.

Masalan, yuqori ijtimoiy maqomga ega bo‘lgan shaxs bilan yaqin munosabat mavjud bo‘lsa, kechirim formulasi samimiy shaklda ifodalanishi mumkin. Aksincha, teng maqomdagi, biroq bir-birini tanimaydigan shaxslar o‘rtasida rasmiy xushmuomalalik ustunlik qilishi ehtimoli mavjud.

3-jadval.

Ijtimoiy maqom va munosabat masofasining kechirim strategiyasiga birgalikdagi ta’siri

Ijtimoiy maqom	Munosabat masofasi	Ehtimoliy kommunikativ strategiya
Teng	Yaqin	Qisqa va samimiy kechirim
Teng	Uzoq	Xushmuomala va rasmiy kechirim
Noteng	Yaqin	Hurmat va samimiyat uyg‘unligi
Noteng	Uzoq	Ehtiyotkor, batafsil kechirim

Ushbu model kechirim so‘rash shaklini faqat ijtimoiy maqom yoki faqat munosabat masofasi orqali izohlash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Nutqiy harakatning mazmuni va shakli mazkur omillarning o‘zaro ta’siri asosida shakllanadi.

Tadqiqot muhokamasi. Tadqiqot davomida amalga oshirilgan sifat tahlili o‘zbek muloqot xulqida kechirimlilikning ko‘p omilli pragmatik hodisa ekanligini ko‘rsatadi. Kechirim nutqiy aktining yuzaga chiqishi suhbatdoshlarning ijtimoiy mavqeyi, munosabat masofasi, nutqiy vaziyat va milliy-madaniy me’yorlar bilan uzviy bog‘liqdir.

Brown va Levinson (1987) nazariyasiga ko‘ra, nutqiy harakatning xushmuomalalik darajasini belgilashda kommunikantlar o‘rtasidagi ijtimoiy masofa, hokimiyat munosabatlari va harakatning og‘irlik darajasi muhim o‘rin tutadi. Ushbu yondashuv o‘zbek muloqot xulqidagi kechirimlilikni tahlil qilishda ham nazariy ahamiyatga ega. Biroq mazkur nazariyani o‘zbek tiliga tatbiq etishda milliy-madaniy xususiyatlarni alohida hisobga olish zarur.

O‘zbek muloqot madaniyatida hurmat kategoriyasi ko‘pincha yosh, qarindoshlik, ijtimoiy mavqe va an’anaviy axloqiy me’yorlar bilan chambarchas bog‘liq. Jumladan, yoshi ulug‘ insonlarga nisbatan «kechiring», «aybga buyurmaysiz», «ma’zur tutasiz» kabi birliklarning qo‘llanishi so‘zlovchining hurmat va andishasini ifodalashi mumkin.

Bunda kechirim so‘rashning ijtimoiy vazifasi faqat xatoni tan olish bilan cheklanmaydi. U suhbatdoshning ijtimoiy qadr-qimmatini e’tirof etish, o‘zaro munosabatlarni muvozanatlashtirish va muloqotdagi ziddiyatni kamaytirish vazifalarini ham bajaradi.

E. Goffman (1967) tomonidan ilgari surilgan «yuz» va o‘zaro ta’sir marosimlari haqidagi qarashlar kechirim so‘rashni ijtimoiy munosabatlarni tiklash vositasi sifatida tushuntirish imkonini beradi. O‘zbek muloqotida «odamning ko‘nglini olish», «xafa qilmaslik», «hurmatini joyiga qo‘yish» kabi madaniy tushunchalar ushbu yondashuv bilan mazmunan aloqador.

Shu bilan birga, kechirimlilikning pragmatik mazmunini kechirim so‘rash va kechirish harakatlari o‘rtasidagi farqni hisobga olgan holda tahlil qilish zarur. Kechirim so‘rash - xato sodir etgan shaxsning nutqiy harakati bo‘lsa, kechirish - zarar ko‘rgan yoki ranjigan tomonning munosabati va qaroridir. Bu ikki jarayon bir-birini to‘ldirishi mumkin, ammo kechirim so‘rash har doim kechirilishga olib kelmaydi.

O‘zbek tilidagi «Mayli», «Hechqisi yo‘q», «Bo‘lib turadi», «Xafa emasman» kabi birliklar ayrim vaziyatlarda kechirimni qabul qilish yoki ziddiyatni yumshatish vazifasini bajaradi. Biroq ularning barchasini har qanday kontekstda to‘liq kechirish ifodasi deb baholash to‘g‘ri emas. Masalan, «Mayli» birligi ayrim vaziyatlarda suhbatni yakunlash yoki masalani davom ettirmaslik istagini ham ifodalashi mumkin.

Tadqiqot natijalarini boshqa tillardagi kechirim strategiyalari bilan qiyoslash ham muhim nazariy imkoniyatlar yaratadi. Blum-Kulka, House va Kasper (1989) tomonidan olib borilgan madaniyatlararo pragmatika tadqiqotlarida nutqiy aktlarning ifodalanishi til va madaniyatga qarab farqlanishi ko‘rsatilgan. O‘zbek tilida kechirimlilikning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash uchun ushbu yondashuv asosida qiyosiy empirik tadqiqotlar tashkil etish maqsadga muvofiq.

Shuningdek, zamonaviy raqamli kommunikatsiya sharoitida kechirimlilikning ifodalanish shakllari ham o‘zgarib bormoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar va elektron yozishmalarda «uzr», «kechirasiz», «malol kelmasa» kabi birliklar yozma muloqotning tezkor shakllarida qo‘llanadi. Raqamli muhitda nutqiy ohang va noverbal belgilar cheklanganligi sababli kechirimning samimiyligini ifodalashda qo‘shimcha izohlar, tinish belgilari yoki emojilardan foydalanish mumkin. Ushbu masala alohida empirik tadqiqotni talab qiladi.

Muhokama asosida aytish mumkinki, o‘zbek muloqot xulqida kechirimlilikning pragmatik tabiati ijtimoiy maqom, munosabat masofasi, kommunikativ vaziyat va milliy qadriyatlarning o‘zaro ta’siri orqali namoyon bo‘ladi.

Xulosa. O‘zbek muloqot xulqida kechirimlilikning ijtimoiy maqom va munosabat masofasiga ko‘ra voqelanishini o‘rganish natijasida quyidagi ilmiy-nazariy xulosalarga kelindi. Kechirimlilik o‘zbek muloqot madaniyatining muhim axloqiy-kommunikativ kategoriyalaridan biri bo‘lib, u insonlar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga solish, kommunikativ ziddiyatlarni yumshatish va ijtimoiy hamjihatlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Umuman olganda, o‘zbek muloqot xulqida kechirimlilikni lingvopragmatik jihatdan tadqiq etish milliy nutq odobi, sotsiolingvistika, pragmalingvistika va lingvomadaniyatshunoslik sohalaridagi ilmiy izlanishlarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Kelgusida mazkur mavzu doirasida tabiiy nutq yozuvlari, sotsiolingvistik so‘rovnomalar va eksperimental pragmatika metodlari asosida empirik tadqiqotlar o‘tkazish muhim ilmiy vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

[1] Mahmudov N. O‘qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. – 188 b

[2] Watts, R. J. (2003). Politeness. Cambridge: Cambridge University Press.

[3] Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013. – 136 b.

[4] Spencer-Oatey, H. (Ed.) Culturally Speaking: Culture, Communication and Politeness Theory. 2nd ed. London: Continuum. 2008.

[5] Haverkate, H. Speech Acts, Speakers and Hearers: Reference and Referential Strategies in Spanish. Amsterdam: John Benjamins.

[6] Mahmudov N. O‘zimiz va so‘zimiz. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1997. – 112 b.

[7] Rasulov Q. O‘zbek muloqot xulqining funksional xoslanishi: filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi. – Toshkent, 2008.

[8] Saidxonov M. Noverbal vositalar va ularning o‘zbek tilida ifodalanishi: filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 1993.